

पर्यावरणसंरक्षणे भारतीयदर्शनम्

Dr. D. Koteswara Rao

Assistant Professor

Dept. of Sanskrit

St. Joseph's college for women(A)

Visakhapatnam.

Mail: drdkoteswararao@gmail.com

Abstract (सारांशः)

आधुनिक विश्वं गम्भीरपर्यावरणसंकटेन पीड्यते - जलवायु परिवर्तनम्, तापवृद्धिः, जैवविविधतानाशः इत्यादयः समस्याः मानवकृतदोषैः उत्पन्नाः । भारतीयदर्शनं तु प्रकृतिं केवलं भोग्यवस्तुं न मन्यते, अपि तु जीवनस्य आधारं, मातृरूपां च स्वीकुरुते । अस्मिन् शोधपत्रे वेद – उपनिषद् – गीता - स्मृतिषु निहितं पर्यावरणचिन्तनं विवेच्यते तथा आधुनिकसंकटस्य समाधानाय भारतीयदृष्टेः प्रासंगिकता दर्शयते ।

Key Words: पर्यावरणम्, भारतीयदर्शनम्, प्रकृतिः, सततविकासः, धर्मः च ।

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीयसंस्कृतिः प्रकृतिसौहार्दस्य आदर्शं प्रतिपादयति । मानवः प्रकृतेः स्वामी न, अपि तु प्रकृतेः अंशः इति भावना भारतीयजीवनस्य मूलाधारः । सूर्यः पिता, पृथिवी माता, जलं जीवनम्, वायुः प्राणः एषा दृष्टिः मानव - प्रकृत्योः अभेदं सूचयति ।

सूर्यः आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

एवं सर्वं जगत् परस्परसम्बद्धम् अस्ति, यत्र एकस्य नाशः सर्वेषां विनाशं जनयति ।

वनसंरक्षणे धर्मभावना

प्राचीनकाले वनेषु आश्रमाः स्थिताः आसन् । ऋषयः प्रकृत्या सह तादात्म्यं अनुभवन्ति स्म । वनं केवलं संसाधनं न, अपि तु आध्यात्मिकशिक्षालयः आसीत् ।

वनानि दोषरहितानि, नगराणि दोषसंयुतानि ।

अतः वनसंरक्षणं केवलं पर्यावरणरक्षणं न, अपि तु मानवस्वास्थ्यस्य आत्मशुद्धेः च कारणम् ।

वृक्षारोपणं पुण्यकर्म - भारतीयशास्त्रेषु वृक्षारोपणं महापुण्यकर्मरूपेण वर्णितम् ।

दशकूपसमा वापी

दशवापीसमो हृदः ।

दशहृदसमः पुत्रः

दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

अयं श्लोकः वृक्षस्य सामाजिक-पर्यावरणीय - आध्यात्मिकमहत्त्वं प्रतिपादयति ।

जलं जीवनस्य आधारः

जलाभावः विनाशकारणम् । अतः भारतीयदर्शनं जलपूजां, नदीपूजां च स्थापयति । वृष्टिः देवप्रसादरूपेण मन्यते ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

अतः जलसंरक्षणं जीवनसंरक्षणस्य अनिवार्यं साधनम्।

जीवदया – पर्यावरणनीतिः - भारतीयदर्शनस्य विशेषता अस्ति । सर्वप्राणीषु आत्मतत्त्वदर्शनम् ।

सर्वभूतहिते रताः ।

यः पशून् रक्षति, स प्रकृतिं रक्षति। जीवदया एव पर्यावरणनीतेः मूलाधारः।

संतुलितोपभोगः (Sustainable Living)

भारतीयजीवनशैली अल्पसंसाधनैः अपि संतोषं दर्शयति।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा

मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥

एषः उपदेशः आधुनिक “Sustainable Development” सिद्धान्तस्य मूलम् अस्ति।

प्रकृतिविपत्तयः - अधर्मफलम्

भारतीयदृष्ट्या प्रकृतिविनाशः अधर्मस्य परिणामः।

- वननाशः - वर्षाभावः
- जलप्रदूषणम् - रोगवृद्धिः
- वायुप्रदूषणम् - जीवनहानिः

अधर्मेण धनं प्राप्य, ततो नाशं ब्रजत्यपि ।

आध्यात्मिकपर्यावरणचिन्तनम्

योगदर्शनं वदति । बाह्यशुद्धिः अन्तःशुद्धेः आधारः।

यथा मनस्तथा वाणी, यथा वाणी तथा क्रिया ।

यदि मानवस्य मनः शुद्धं भवति, तर्हि प्रकृतिः अपि स्वयमेव शुद्धा भवति।

आधुनिकविश्वे भारतीयदर्शनस्य योगदानम्

अद्य विश्वं जलवायुसंकटेन, तापवृद्ध्या, समुद्रस्तरवृद्ध्या च पीड्यते। भारतीयदर्शनं समाधानं वदति ।

प्रकृतिसम्मानः, संयमः, सहजीवनम् एते सिद्धान्ताः वैश्विकपर्यावरणरक्षणे अत्यन्तं उपयोगिनः सन्ति ।

उपसंहारः (Conclusion)

भारतीयदर्शनं स्पष्टं घोषयति -

प्रकृतिः न भोग्या ।

प्रकृतिः न विक्रया ।

प्रकृतिः माता ।

यदि मानवः भारतीयदृष्टिं स्वीकरोति, तर्हि पृथिवी सुरक्षिताः भविष्यति, मानवजीवनं च संतुलितं, शान्तिपूर्णं च भविष्यति ।

लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु,

सर्वे सन्तु निरामयाः।

संदर्भग्रन्थाः(References)

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

-
१. वैदिकऋषयः वेदव्यासपरम्परया संकलिताः, चौखम्बा संस्कृत श्रेणी कार्यालयः, वाराणसी – २००३
 २. वेदाः - वेदव्यासपरम्परया संकलिताः - गीताप्रेसः, गोरखपुरम् - २०१०
 ३. उपनिषदः - शाङ्करभाष्यसमेताः उपनिषदः वैदिकऋषयः मोतीलाल बनारसीदास्, दिल्ली - १९९८
 ४. श्रीमद्भगवद्गीता – वेदव्यासः, गीताप्रेसः, गोरखपुरम् - २०१४
 ५. मनुस्मृतिः (मेधातिथिभाष्यसमेता) चौखम्बा संस्कृत-श्रेणी, वाराणसी - २००१
 ६. कौटिल्यः (चाणक्यः), मोतीलाल बनारसीदास्, दिल्ली – १९९२